

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНКИ В 20–30-х рр. ХХ ст. (ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Проаналізовано публікації, присвячені жіночому питанню у СРСР (1920–1930-і рр.). Розглянуто коло проблем, пов'язаних зі шляхами соціалізації жінок: державна політика щодо “слабкої статі”, діяльність ініційованих і підтримуваних комуністичною партією організацій і рухів, процес формування ментальності радянських жінок та ін.

Ключові слова: історіографія, жіноче питання, комуністична ідеологія, радянська жіноча ідентичність

Суспільні трансформації, що відбуваються нині, суттєво змінюють усталені способи життєдіяльності, норми та ідеологічні конструкції, що їх визначають. Ці трансформації активно осмислюють на різних рівнях; формують і розвивають нові наукові напрямки, що мають за мету осмислення цих змін. Одним із таких напрямків стала теорія гендеру. З'явившись в українських соціальних і гуманітарних студіях на початку 1990-х рр., цей термін та пов'язана з ним проблематика набули вибухоподібного поширення й розвитку [1, 36–37].

Перші наукові праці з гендерної проблематики побачили світ у середині ХХ ст., але історія питання набагато давніша та багатогранніша. Ще на початку століття світовий жіночий рух розвивався в рамках політики щодо залучення “слабкої статі” до суспільного виробництва та політичного життя, через державне регулювання сім'ї й конструювання нових відносин між статями, формування нових канонів жіночності. Усебічне дослідження історичного досвіду жіночого руху в СРСР/УРСР у першій третині ХХ ст. має особливе значення для аналізу подальшої державної гендерної політики, надто її сучасного етапу, який формується в умовах руйнування колишньої соціальної системи, а також дає змогу переосмислити історію та сучасний стан проблеми адаптації жінок до змін, що відбуваються.

Об'єктом дослідження є публікації, присвячені жіночому питанню в СРСР (1920–1930-і рр.), в яких розглянуто коло проблем, пов'язаних із соціалізацією жінок.

Дослідження з жіночої історії в СРСР у першій третині ХХ ст. мають певні традиції в українській і зарубіжній історіографії, причому як конкретно-історичних аспектів, так і теоретичних побудов. Варто виділити певні етапи історіографії питання: 1) 1920 – початок 1940-х рр. – період становлення історіографії проблеми; 2) середина 1950 – середина 1980-х рр. – розвиток у контексті формаційної парадигми; 3) середина 1980-х – 2010 рр. – зміна історіографічної традиції й поява нових дослідницьких напрямків. Виходячи з цього, можна говорити про самостійне наукове значення історіографії питання та розробку новітніх теоретико-методологічних підходів до його висвітлення.

Інтерес у цьому зв'язку представляє розробка історії ментальності, що включає в предмет аналізу, на думку сучасної історіографії, соціально-психологічні настанови, звички свідомості, способи бачення світу, уявлення людей, що належать до тієї чи іншої соціокультурної спільності. Дослідники підкреслюють: під менталітетом варто розуміти стійкий світогляд, який має загальний характер і корениться в основах матеріального життя, широко поширений у значної частини населення й безпосередньо впливає на економічні, соціальні та політичні відносини [2]. У нашому випадку йдеться про формування нової жіночої світоглядної парадигми, що формувалася під впливом комуністичної ідеології.

Ми свідомо відійшли від аналізу всього масиву літератури з цього питання й зупинилися лише на окремих видах історіографічних джерел. Особливої уваги заслуговують праці організаторів роботи серед жінок і керівників радянської держави. Загалом автори більшості робіт, що з'явилися в перші роки радянської влади, виходили з установок В. Леніна, який приділяв велику увагу розробці проблем здійснення рівноправності жінок у суспільстві. Він вважав, що першим кроком соціалістичної революції на шляху вирішення жіночого питання стало створення нового законодавства, яке проголосило повну рівноправність жінок і чоловіків у всіх сферах життя: “Радянська республіка відразу змела всі без вилучення законодавчі сліди нерівності жінок, відразу забезпечила їй повну рівність за законом” і таке інше [3, 192–193]. Звідси “другий і головний крок, – на його думку, – скасування приватної

власності на землю, фабрики, заводи. Цим і лише цим відкривається дорога до повного та дійсного звільнення жінки..." [4, 369]. Наступним етапом досягнення фактичної рівності жінок із чоловіками стало залучення їх до суспільного виробництва: "Для повного звільнення жінки і для дійсної рівності її з чоловіком потрібно, щоб було громадське господарство, і щоб жінка брала участь в загальному продуктивному виробництві. Тоді жінка буде займати таке ж становище, як і чоловік". Ленін відзначав, що "не може бути соціалістичного перевороту, якщо величезна частина трудящих жінок не візьме в ньому активної участі" [5, 548]. Він закликав обирати жінок депутатами Рад, висувати в органи народного контролю, доручати їм агітаційну роботу. У привітанні Всеросійській нараді губернських жінвідділів у 1920 р. лідер більшовиків зазначав: "Участь жінок у партійній і радянській роботі набуває гігантського значення саме тепер, коли війна скінчилася, і мирна організаторська робота висунулася, сподіваюся, на довгий час, – на перший план" [6, 185]. Важливим завданням він вважав роботу щодо полегшення становища жінок у побуті.

У промові на IV Московської загальноміській безпартійної конференції робітниць у 1919 р. Ленін говорив: "Це домашнє господарство здебільшого є самим непродуктивним, самим диким і самою тяжкою роботою, яку здійснює жінка. Ця праця надзвичайно дрібна, не містить в собі нічого, що скільки-небудь сприяло б розвитку жінки". І пропонував шляхи виходу з цього становища: "Громадські їдальні, ясла, дитячі садки..., ось ті прості... засоби, які на ділі здатні звільнити жінку, на ділі здатні зменшити і знищити її нерівність із чоловіком у суспільному виробництві і в суспільному житті". Ленін підкреслював: «Ми говоримо, що визволення робітників повинно бути справою самих робітників, і точно так і звільнення жінок-робітниць повинно бути справою самих жінок-робітниць. Самі жінки-працівниці повинні дбати про розвиток таких принципів..." [5, 425].

Твори І. Арманд, О. Коллонтай, Н. Крупської [7] є цінним історичним джерелом, бо ці діячки були свідками й організаторами перших кроків Радянської держави серед жінок. Роботи І. Арманд, звернені безпосередньо до жінок, і розкривають практичну діяльність держави і РКП(б) щодо них. У збірці "Комуністична партія і організація робітниць" вміщено шість її статей. Водночас А. Коллонтай вважають визнаним теоретиком більшовиків у розробці нового погляду на соціальні відносини між статями, на жіночу особистість та автономію. У її працях розроблена система соціальних перетворень і заходів, які можливо здійснити в області материнства. У цілому суть висунутих О. Коллонтай ідей зводилася до потреби створення для жінок таких умов, які давали б їм можливість поєднувати материнство, роботу з виховання нового покоління з суспільно-політичною та виробничою діяльністю. У 1919 р. нею були опубліковані статті "До історії руху робітниць в Росії", "Права робітниць в Радянській Росії", у 1920 – "Як і для чого був скликаний Перший Всеросійський з'їзд робітниць?". Не могла залишити осторонь проблеми жіночого руху і Н. Крупська. У її роботах [8] розглянуто питання праці й побуту жінок, організаційні форми та методи діяльності держави й партії серед них. Також шляхи розвитку суспільно-політичної активності, турбота держави про матір-трудівницю, про дітей тощо. Окрім того, Н. Крупської піднімала проблеми залучення жінок до практичної державної роботи, ліквідації неписьменності, підвищення загальної та професійної освіти. Особливу роль Н. Крупська надавала такій формі роботи серед жінок як святкування 8 березня, використовувала цю дату для публікації робіт пропагандистського характеру [8, 7, 16].

Обґрунтовувала потребу спеціальної роботи партії і держави серед жінок К. Самойлова. У 1920 р. у брошурі "Робітниця в Російській революції" вона узагальнила досвід трьох років діяльності радянської влади [9, 7]. Цінність становлять праці решти керівників жіночого руху – В. Лебедевої, К. Ніколаєвої, С. Смидович, А. Артюхіної [10]. У своїх брошурах, статтях і виступах вони різнобічно висвітлювали діяльність РКП(б) і держави серед жінок у перші роки радянської влади. У 1928 р. С. Смидович писала О. Коллонтай про те, що "багато найцінніших матеріалів щодо участі жіночих мас в боротьбі і будівництві ніде не записані і поступово зникають навіть з пам'яті учасників" [11]. У результаті швидко вжитих дій зі збору цих матеріалів С. Смидович було видано збірку спогадів сучасників про роботу серед жінок..

Доповнюють цю групу матеріалів праці державних діячів – М. Бухаріна, М. Калініна, С. Кірова, А. Луначарського, Л. Троцького, Є. Ярославського. У них викладено уявлення авторів про становище і шляхи залучення жінок до будівництва нового суспільства.

Спільним для всіх цих робіт є те, що автори підкреслюють пряму залежність рішення жіночого питання від соціалістичних перетворень у країні [12].

Сюжети, представлені у ЗМІ, як відомо не тільки відображають конкретну ситуацію, а й значною мірою формують світогляд читача. У 20–30-х рр. ХХ ст. цю функцію виконували передусім матеріали газет “Правда”, “Известия ВЦИК”, в яких публікувалися рішення радянських і партійних органів, редакційні есе, статті керівників держави, співробітників жінвідділів, інформація та листи сільських кореспонденток.

У великій кількості з’являлися брошури, хоча більшість з них були розраховані на масового читача та носили описовий характер, але деякі все ж містили багатий фактологічний матеріал. Авторами праць з “жіночого питання” були партійні, державні, громадські діячі, до речі, як чоловіки, так і жінки. Причому доля жінок-авторів була досить помітною. Чимало друкувалося невеликих за обсягом видань, в яких ішлося про офіційне бачення місця і ролі жінок у колективному сільському господарстві та громадському житті суспільства, питання створення радянського ладу на селі, підвищення культурно-освітнього рівня його мешканців тощо. Тут варто виділити праці А. Александрова, О. Кравченко, П. Ходченко, О. Шинкар [13], які, попри агітаційну спрямованість робіт, спиралися на велику кількість статистичних матеріалів.

Важливі відомості про повсякденне життя жінок, зміну їхнього світогляду можна простежити на шпальтах спеціальних жіночих журналів “Комуністка”, “Робітниця”, “Селянка України”, “Делегатка”, “Робітниця і селянка”. У цих виданнях піднімалися питання підвищення освітнього рівня жінок, залучення їх до роботи в Радах, профспілках, кооперації, подолання “віджилих” звичаїв і традицій.

Особливо варто виділити журнал “Комуністка”, що висвітлював різні сторони діяльності жінвідділів. Журнал видавався в 1920–1930 рр., по суті був теоретичним органом роботи серед робітниць і селянок. Окрім відповідальних працівників жінвідділів ЦК, у його виданні брали участь працівники місцевих жінвідділів, представники кооперації, МЖС Комінтерну. До редколегії входили М. Бухарін, О. Коллонтай, К. Миколаєва, С. Смидович та ін. Відповідальним редактором була Н. Крупська.

Характеризуючи решту журналів, потрібно відзначити, що вони були досить великого формату, тонкі, з великою кількістю чорно-білих світлин. Надто цікавими є підписи до світлин 1930-х років, бо вони програмували те, що повинен був побачити на зображенні читач. Найчастіше зустрічалися гасла: від багатоскладних: “Робітницю! У відповідь на провокацію фашистів і церковників вступайте до лав МОДР і Тсоавіахіму, зміцнюйте оборону СРСР!” [14, 47] (відразу три пропагандистські ідеї: антифашистська, антицерковної та оборонно-спортивна), до лаконічних: “Робітницю – в маси!”. Рубрикація в журналах була змінною. Роль постійної рубрики грали передовиці оперативної політичної інформації на перших сторінках. Серед досить стійких рубрик були листи читачів, відгуки читачок на актуальні події, відповіді на звернення. На сторінках часописів регулярно друкували вірші та пісні, оповідання класиків. Неполітичними рубриками були “Охорона здоров’я” і “Нове в медицині”. До кінця 1930-х рр. з’явилися публікації з питань гігієни і косметики, також поміщалися викрійки жіночого та дитячого одягу, мода, поради господаркам, реклама.

Важливе значення для розуміння стилю та пріоритетів часу мають журнали мод, зокрема й чудово оформлений часопис “Мистецтво одягатися”. Він містив ряд цікавих рубрик: “Паризькі листи”, “Курйози мод”, “Минуле костюма”, “Корисні поради” [15]. У журналі також друкували статті провідних модельєрів, лікарів-гігієністів, рекламу товарів. Це видання балансувало між політичною кон’юнктурою (“передовиця”, написана А. Луначарським, ескізи костюмів робочих) і бажанням бути на хвилі сучасної моди.

У цілому періодика дає можливість відтворити картину тієї роботи, яку проводила більшовицька держава серед жінок. Опрацьовуючи її матеріали, варто враховувати суб’єктивізм у трактуванні та оцінках подій, а також фрагментарність друкованих сюжетів. Утім, це доброякісне візуальне джерело з повсякдення періоду, що його досліджуємо. Воно дає змогу проаналізувати шляхи формування образу радянської жінки в ідеологічному контексті.

Методологія прочитування візуального образу описана в роботі Т. Дашкової, свій метод дослідниця назвала “рефлексією процесу розглядання” [16, 234]. Потреба поєднання в

історичному дослідженні аналізу візуального та вербального текстів підкреслюється і в роботі А. Усманової [16, 76].

Для повнішого розкриття проблеми формування радянської жіночої ідентичності варто звернути увагу на художню літературу 1920–1930-х рр. Безумовно, мистецтво несе в собі чимало суб'єктивного, однак це не може витіснити його з категорії історичних джерел, як воно не витісняє, наприклад, спогади і щоденники. Художня література, що видавалася масовими тиражами, мала серйозний вплив на суспільну свідомість, тому що, з одного боку, була відносно доступною в порівнянні з іншими розвагами, а деякі твори входили до навчальних програм, з іншого боку, вона перебувала під постійним партійним контролем і була обмежена канонами соціалістичного реалізму.

Отже, методологія досліджень, що знаходиться на стику літератури та історії, є досить перспективною щодо її продуктивного використання, водночас вагоме історіографічне значення має література 1920–1930-х рр. Статті та брошури, опубліковані в ті роки, поєднують в собі науковий аналіз із відомостями джерелознавчого характеру. Вони містять пласт нормативних актів, партійних документів, зрештою – свідчення сучасників про проблеми, що привертала їхню увагу. Ми зупинилися лише на тих джерелах, що дають можливість простежити шляхи формування світоглядних ідеалів "уесерерівських" жінок.

Література:

1. Клименкова Т.А. Интеграция женщин в процесс общественного развития // Вопросы философии. – 2004. – № 5. – С. 36–37.
2. Смітюх Г.Є., Стрілецький В.В. Україна сакральна: минуле сьогодні майбутнє. –Київ: Знання України, 2006. – 36 с.
3. Ленін В.І. Повне зібрання творів (далі – ПЗТ). – Т. 40. – К.: Вид-во політичної літ-ри України, 1973.
4. Ленін В.І. Радянська влада і положення жінки // ПЗТ. – Т. 39.
5. Ленін В.І. ПЗТ. – Т. 38.
6. Ленін В.І. ПЗТ. – Т. 37.
7. Арманд И.Ф. Коммунистическая партия и организация работниц: Сб. статей. – Москва, 1919; Коллонтай А.М. Права работниц Советской России // Коммунистическая партия и организация работниц. – Москва, 1919; Ї ж. Политико-воспитательная работа. 1920–1923 гг.: Сб. статей. – Москва, 1924.
8. Крупская Н.К. Работница в Советском строительстве // Женщина страны Советов – равноправный гражданин. – Москва, 1938.
9. Самойлова К.Н. Организация работниц – неотложная задача. – Харьков, 1920.
10. Лебедева В.П. Охрана материнства и младенчества в стране Советов. – Москва-Ленинград, 1934; Николаева К.И. О социальном воспитании детей // Коммунистка. – 1920. – № 5 и др.
11. Смидович С.Н. Работница и крестьянка в Октябрьской революции. – Москва-Ленинград, 1927.
12. Емельянова Е.Д. Революция, партия, женщина. – Смоленск, 1981. – 387 с.
13. Александров А. Останній рік п'ятирічки і завдання трудящої жінки. – Харків: Пролетар, 1932. – 56 с.; Кравченко Е.К. Крестьянка при советской власти. – Москва: Сельколхозгиз, 1932. – 72 с. и др.
14. Женщина и общество: Сб. статей / Под ред. В.С. Афанасьева. – Москва, 1997.
15. Зуйкова Е.М., Плаксива Н.Н. Женщина вчера и сегодня. – Москва, 1984. – 287 с.
16. Гендерные исследования: проблемы и сравнительные перспективы. – Москва, 1999.

Аннотация. Земзюлина Н.И. *Формирования мировоззрения советских женщин в 20–30-х гг. XX в. (историография проблемы).* Проанализировано публикации, посвященные женскому вопросу в СССР (1920–1930-е гг.). Рассмотрен круг проблем, связанных с путями социализации женщин: государственная политика в отношении "слабого пола", деятельность инициированных и поддерживаемых коммунистической партией организаций и движений, процесс формирования ментальности советских женщин и др.

Ключевые слова: историография, коммунистическая идеология, советская женская идентичность

Summary. Zemzyulina N.I. *The Formation of a Soviet Women's Mindset in the 1920s-1930s (historiography of the problem).* The article analyzes the publications focused on the women's question in the USSR in the 1920s-1930s. The author tackles a number of problems concerning the ways of women's socialization, i.e. the state policy regarding "the weaker sex", the activity of innovative organizations and movements supported by the Communist Party, the formation process of a Soviet women's mindset, etc.

Key words: historiography, women's question, communist ideology, Soviet women's identity

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОВОЄННИХ РОКІВ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ

Висвітлено погляди українських істориків радянського й пострадянського періодів на проблему сталінського ідеологічного тиску, під яким перебувала повоєнна українська культура, зокрема й історіографія. Зроблено висновки про суттєві відмінності у тлумаченнях, що їх можна пояснити як наслідок різних політичних впливів.

Ключові слова: повоєнна культура, сталінський режим, ідеологія, історіографія

Після завершення Другої світової війни комуністичний рух поступово став впливовою політичною силою, діяльність якої спрямовувалася на захист інтересів верхівки КПРС. Цьому сприяло нав'язування думки, що перемога у війні була здобута завдяки перевагам соціалістичного суспільства.

Водночас значна кількість радянських людей змогла на власні очі познайомитися й оцінити надбання західноєвропейської цивілізації, порівняти їх із радянськими порядками. А ще певна частина населення активно співпрацювала з гітлерівською владою, прагнучи вижити у складних воєнних умовах або ж на знак помсти проти поневірянь в умовах сталінщини і поступово засвоювала нові принципи поведінки. Оцінюючи український колабораціонізм, історик української діаспори С. Горак справедливо вказує, що проблема співпраці з націонал-соціалістами була не акцією, а реакцією на дії, за які відповідальною була тільки Москва [1, 26]. Саме тому протягом 1943–1952 рр. широких масштабів набрали кампанії боротьби з космополітизмом, низькопоклонством перед західною культурою, “буржуазним націоналізмом”, яка проводилася із застосуванням репресій.

Відомо, що повоєнні сподівання на демократизацію “мирного життя” в СРСР виявилися марними. Усе далі відкладалося вирішення цілої низки соціальних проблем, що пригнічувало настрої, незважаючи на райдужність численних свят та штучне піднесення загального ентузіазму, на яке робила ставку радянська пропаганда. На такий стан справ особливо гостро реагувала інтелігенція. Надто та її частина, яка була пов'язана із культурно-освітньою діяльністю і через художньою творчість, мистецьку діяльність не могла обійти тривоги за майбутнє народу. Сталін і його оточення розцінювали прагнення тверезого мислення як неприпустимий вияв критичної думки, що протистояв політиці партії. Це зумовило ту обставину, що одними з перших об'єктів для нападок тоталітарної системи у післявоєнний період стали література, кінематограф, театр, тобто ті сфери культури, які були доступніші для широких мас населення.

Метою публікації є порівняльний аналіз праць радянських, пострадянських та діаспорних вчених, націлений на визначення стану дослідження українськими істориками ідеологізації радянської культури повоєнних років, а також засобів, за допомогою яких її здійснювали.

Програма дій радянського керівництва на території західних областей України певний час визначалася постановою ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. “Про хиби в політичній роботі серед населення західних областей України”. У ній ішлося про завдання “підвищити політичну активність трудящих у боротьбі за зміцнення радянської влади та ліквідацію УПА”. Така діяльність мала неминуче спиратися на інтернаціоналістичну пропаганду та критику національних поглядів українців. Наукові праці, присвячені висвітленню відбудови культури в УРСР в основному подавалися через призму ставлення до національного питання і стосувалися, як правило, проблем радянської земель західної України та критики діяльності “українських буржуазних націоналістів”.

14 серпня 1946 р. у газеті Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) “Культура і життя” була опублікована постанова ЦК ВКП(б) “Про журнали “Звезда” і “Ленинград”. Згодом були прийняті постанови “Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення”, “Про кінофільм “Большая жизнь”, “Про оперу “Велика дружба” В. Мураделі”. Перебуваючи у фарватері кремлівської політики, ЦК КП(б)У ухвалив постанови “Про перекурчення і помилки у висвітленні української літератури” (серпень 1946 р.), “Про журнал Вітчизна” (вересень 1946 р.), “Про репертуар драматичних оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення” (вересень 1946 р.). Критика інтелігенції у цих постановках здійснювалася зневажливим тоном,